

The Tereshky coin and material hoard (2025) as a source for studying the monetary circulation in the settlements of the Chernyakhiv culture during the Gothic-Roman wars and the crisis of the Roman Empire of the 3rd-century AD

Oleksiy A. Bakalets'

Communal institution of higher education "Mykhaylo Hrushevs'ky Bar Humanitarian and Pedagogical College",

PhD in History, Associate Professor (Ukraine)

email: bakalec_alex@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6503-416X>

Abstract.

The purpose of the new scientific research was to comprehensively analyze and introduce into the scientific circulation a new Roman coin-material hoard of the 2nd-early 4th centuries AD, discovered in the fall of 2025 in a garden near the village of Tereshky, Zhmerynka (former Bar) district, Vinnytsia region. **The research methodology** is based on the widespread use of the scientific principles during the study of the Tereshky Treasure 2025: historicism, objectivity, reliability. When studying the numismatic material, the methods of comparing coin finds with the catalogues, visual and stamp analysis, chronological, weighing and measuring were used. **The scientific novelty** lies in the value of studying the rare in composition and understudied treasures of the 3rd–early 4th centuries consisting of the Roman coins, in particular antoninians from the period of the Gothic-Roman wars and the crisis of the Roman Empire of the 3rd century. **Conclusions.** Having examined 9 Roman coins, including 6 coins of the so-called "soldier emperor": Gordian III, Philip I, Trebonian Gallus, Claudius Gothicus, Aurelian, Maximian, we discovered the close connection between the policy of these Roman emperors and the Gothic-Slavic population of the Chernyakhiv settlements between the Dniester and Southern Buh rivers. The author of the research, analyzing the Roman antoninians, the composition of the metal, and their state of preservation, concludes that there were intense economic and political crisis processes in the Roman society during the Gothic-Roman wars of the 30s-70s of the 3rd century AD which led to the devaluation of the main monetary units of the Roman coins: gold aurei, silver denarii, billon antoninians, brass sesterces and dupondii and the accumulation of full-fledged gold and silver coins in the treasuries. At the end of the 3rd–beginning of the 4th century AD, bronze and copper antoninians, denarii, follis and ases began to prevail in the monetary circulation of the Roman Empire and its provinces. The local Chernyakhiv population continued to use in the monetary circulation, along with the inferior coin of the middle of the 3rd–beginning of the 4th century, high-quality silver denarii of the 1st-2nd centuries AD, as evidenced by the presence in the Tereshky treasure of silver denarii of the emperors Antoninus Pius (138–161) and Marcus Aurelius (161–180) in good condition with the silver content of over 70%. Thus, similar to the Tereshky, Haisyn, Perehin and Tereshovets' hoards of the Roman denarii and antoninians found in Podillya in the recent decades, raise the urgent problem of the Roman-barbarian relations, the sources and ways of spreading the Roman coins and plastic, the consequences of the Roman-Gothic wars of the 30s–70s of the 3rd century AD, which deepened the crisis of the slave-owning Roman society and the attempt to use the Slavic-Gothic military units to protect the eastern Roman provinces for a certain monetary reward. The material available in 60 coin-and-thing hoards and individual finds in the Bar land of Podillya, which contains Roman coins of the 1st–4th centuries AD, confirms the high density of the settlement of the studied territory by the Slavic and Gothic tribes of the Chernyakhiv culture of the 3rd–4th centuries AD convincingly testify to the stable, long-term ties of the local population with the Roman Empire.

Keywords: Roman Empire, Chernyakhiv culture, Gothic-Roman wars, coin and material hoard, denarius, antoninian, dupondium, sestertius.

Терешківський монетно-речовий скарб 2025 р. як джерело вивчення грошового обігу на поселеннях черняхівської культури в період готсько-римських війн та кризи Римської імперії III ст. н. е.

Олексій Бакалець

КЗВО «Барський гуманітарно-педагогічний коледж імені Михайла Грушевського»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: bakalec_alex@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6503-416X>

Анотація.

Мета наукового дослідження полягає у всебічному аналізі та введенні до наукового обігу нового римського монетно-речового скарбу II – початку IV ст. н. е., виявленого восени 2025 р. в саду, поблизу с. Терешки Жмеринського (колишнього Барського) району Вінницької області. **Методологія дослідження** базується на широкому використанні під час проведення дослідження Терешківського скарбу 2025 р. наукових принципів: історизму, об'єктивності, достовірності. При вивченні нумізматичного матеріалу були використані методи порівняння монетних знахідок із каталогами, візуальний та штемпельний аналіз, хронологічний, зважування та вимірювання. **Наукова новизна** полягає у цінності вивчення рідкісних за своїм складом і малодосліджених скарбів III – початку IV ст., які складаються з римських монет, зокрема, антонініанів періоду готсько-римських війн та кризи Римської імперії III ст. **Висновки.** Розглянувши 9 римських монет, серед яких 6 монет так званих «солдатських імператорів»: Гордіана III, Філіпа I, Требоніала Галла, Клавдія Готського, Авреліана, Максиміана, – ми виявили тісний зв'язок між політикою цих римських імператорів та готсько-слов'янським населенням черняхівських поселень межиріччя Дністра та Південного Бугу. Автор розвідки, аналізуючи римські антонініани, склад металу, стан їх збереження, робить висновок про інтенсивні економічні та політичні кризові процеси у римському суспільстві в період готсько-римських війн 30–70-х рр. III ст., які призвели до девальвації основних грошових одиниць римських монет: золотих ауреусів, срібних денаріїв, білонних антонініанів, латунних сестерційів і дупондіїв та осідання у скарбах повноцінних золотих і срібних монет. Наприкінці III – на початку IV ст. н. е. в грошовому обігу Римської імперії, її провінціях починають переважати бронзові та мідні антонініани, денарії, фоліси та аси. Місцеве черняхівське населення продовжувало користуватися у грошовому обігу (поряд із неповноцінною монетою середини III – початку IV ст.) срібними якісними денаріями I–II ст. н. е., про що свідчить присутність у Терешківському скарбі срібних денаріїв імператорів Антоніна Пія (138–161) та Марка Аврелія (161–180), у доброму стані із вмістом срібла понад 70 %. Отже, подібні Терешківському, Гайсинському, Перегінському та Терешовецькому скарбам римських денаріїв та антонініанів, знайдених на Поділлі в останні десятиріччя, піднімають актуальну проблему римсько-варварських відносин, джерел та шляхів проникнення сюди римської монети і пластики, наслідків римо-готських війн 30–70-х рр. III ст., які поглибили кризу рабовласницького римського суспільства та спробу використання слов'янсько-готських військових підрозділів для захисту східних римських провінцій за певну грошову винагороду. Наявний у 60 монетно-речових скарбах та окремих знахідках у Барській землі Поділля матеріал, у якому присутні римські монети I–IV ст. н. е., підтверджує велику густоту заселення досліджуваної території слов'янськими та готськими племенами черняхівської культури III–IV ст. н. е., переконливо свідчить про стійкі, тривалі зв'язки місцевого населення із Римською імперією.

Ключові слова: Римська імперія, черняхівська культура, готсько-римські війни, монетно-речовий скарб, денарій, антонініан, дупондій, сестерцій.

Постановка проблеми. Грошовий обіг та проблема вивчення римських монет II–IV ст. н. е. на території України, Поділля і в Барському краї зокрема, є важливою та складною проблемою, яка на сьогодні ще не достатньо досліджена. Особливий інтерес нумізмати проявляють у дослідженні окремих знахідок та скарбових комплексів, які містять срібні, білонні та бронзові римські антонініани III ст. н. е., які є яскравими свідками початку кризи Римської імперії в період готсько-римських війн 238–276 рр. та розквіту черняхівської культури на теренах України. Ідентифікація та детальний аналіз Терешківського скарбу 2025 р. римських монет II – початку IV ст. допоможе краще зрозуміти слов'яно-готські та римські торгівельні зв'язки, шляхи проникнення в черняхівські поселення нашого регіону римської монети, весь асортимент римських номіналів III – початку IV ст. н. е. Автор прагне порівняти емітенти і склад Терешківського скарбу 2025 р. із виявленими в останні півтора десятиріччя на Поділлі

.....
Перегінського (2009 р.), Гайсинського (2015 р.) Терешовецького (2021 р.), Вінницького (2018 р.) комплексів, у складі яких перебували антонініани III ст. н. е.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Серед публікацій, які торкаються вивчення римських монет I–IV ст. н. е. на теренах України та Поділля зокрема, слід згадати праці Мизгіна К., Кодацького С., Надвірняка О., Погорільця О., Мальованого С., Шапринського В., Сулімова Р., Леська О., Лемківа В., Бакальця О., Зварича В., Шуста Р.

Подільські нумізмати Надвірняк, О., Погорілець, О., Надвірняк, О. у статті «Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межиріччі Середнього Подністер'я і Південного Побужжя» вперше у 2013 р. звернулися до характеристики ролі антонініанів III ст. н. е. в грошовому обігу доби черняхівської культури на Поділлі. Вони детально проаналізували монетний комплекс, виявлений у 2009 р. поблизу с. Перегінка Ярмолинецького району Хмельницької області, до якого входив 41 антонініан, відкарбовані між 238 р. від часу правління Гордіана III (238–244) до кінця правління Треболіана Галла (251–253) та його сина Волузiana (251–253) (Надвірняк, Погорілець, Надвірняк, 2013).

Окремо проблема використання в грошовому обігу римських антонініанів III – початку IV ст. висвітлювалася у науковій праці Кодацького С. та Мизгіна К. «Скарб денаріїв і антонініанів III ст. із Вінницької області», у якій детально проаналізований скарб 2015 р., який складався із 32 срібних денаріїв та антонініанів з Гайсина Вінницької області, від часу правління імператора Каракалли до Волузiana (від 213 до 253 р.) (Кодацький, Мизгін, 2017). Проблеми готсько-римських війн III ст. н. е., проникненню і включенню у грошовий обіг племен черняхівської культури римських монет I–IV ст. присвятив свою кандидатську дисертацію «Античні монети та пам'ятки черняхівської культури» (Мизгін, 2010) і статтю «Готські війни, римські монети і черняхівська культура» харківський дослідник К. Мизгін (Мизгін, 2016).

Бакалець О. у статті «Знахідки антонініанів III ст. на території Поділля» зафіксував у Хмельницькій та Вінницькій областях 647 антонініанів, з яких 546 (84 %) – у 28 знахідках Західного Поділля та 101 (16 %) – у Східному Поділлі. Дослідник зробив висновок про те, що притік римських антонініанів, які переважно зустрічаються в знахідках із срібними денаріями II – початку III ст., здійснювався із Західного Поділля, де знаходився Траянів вал – укріплений земляний кордон на сході із даками, готами, слов'янами, сарматами, який був побудований у 101–106 рр. за наказом імператора Траяна (98–117) після завоювання Дакії (сучасної Румунії) (Бакалець, 2020).

Вагомий внесок у дослідження задекларованої теми зробили Бакалець, О., Левків, В., Бакалець, О. в опублікованій колективній праці «Нові знахідки римських монет I–III ст. на території сіл Терешівці, Редвенці, Моломолинці, Гнатівні Хмельницького району Хмельницької області», у якій до наукового обігу введено 26 срібних та білонних антонініанів (виявлених на 8 поселеннях черняхівської культури поблизу с. Терешівці Хмельницького району Хмельницької області) римських імператорів: Каракалли (211–217), Олександра Севера (232–235), Максиміана I Фракія (235–238), Гордіана III (238–244), Філіпа I Араба (244–249), Отацилії Севера (244–249), Траяна Деція (249–251), Требоніана Галла (251–253), Галлієна (253–268), Солоніни – дружини Галлієна, Клавдія II Готського (268–270) (Бакалець, Левків, Бакалець, 2021).

У 2022 р. у м. Вінниця вийшла у світ колективна монографія Бакальця О., Шапринського В., Сулімова Р., Леська О. «Римська монета I–IV ст. на теренах Поділля: історико-нумізматичне дослідження» (2022 р.) об'ємом 250 сторінок. Автори дослідження, зібравши значний масив письмового та скарбового матеріалу, окремих знахідок римських монет I–IV ст., виявлених та зафіксованих у різний час подільськими дослідниками та авторами зокрема (160 (46,9 %) із 341 зафіксованих у дослідженні), проаналізували асортимент подільського ринку в період становлення та розквіту черняхівської культури. У дослідженні показана роль римської золотої, срібної, бронзової, латунної та мідної монети у формуванні товарно-грошових відносин, розвитку матеріальної культури III – початку IV ст. н. е. на території Поділля. Значна увага авторами приділена лемісним монетам, римським денаріям, асам та антонініанам. Книга доповнена описами знахідок, таблицями, ілюстраціями, топографією знахідок поселень черняхівської культури на теренах Поділля (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько, 2022).

Окремий аспект у монографії присвячений аналізу нумізматичних фондів Вінницького обласного краєзнавчого музею, які у 2018 р. (завдяки діям СБУ) поповнилися на 500 республіканських та імператорських срібних, білонних та бронзових монет I–IV ст., серед яких були присутні у гарному стані 4 антонініани III ст. н. е.: Філіпа I Араба (244–249), антонініан, 247 р. н. е., м. Рим. Вага монети становить 3,39 г, діаметр – 25 мм. А: бюст Філіпа I в променевій короні вправо. Легенда: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Р: Щастя, стоїть в анфас, з повернутою вліво головою, тримає скіпетр у правій руці і кадуцій у лівій. Напис: P M TR P III COS II P P (№ 8946); антонініан Траяна Деціуса (249–251) вагою 3,01 г, діаметром 20 мм. На аверсі

.....
відкарбований драпірований бюст імператора праворуч з короною на голові, що випромінює промені. Легенда: IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG. На реверсі зображена Конкордія, яка стоїть в анфас, з повернутою вліво головою. Легенда: VBERITAS AVG G. (№ 9384); антонініан Постума (260–265), м. Мілан. Вага 3,82 г, діаметр 22 мм. А: бюст Постума в короні, повернута праворуч. Легенда: IMP C POSTIVMVS P F AVG P: оголений Марс, що спирається на меч та спис. Легенда: VIRTVS AVG (№ 10998); антонініан Клавдіуса II Готського (268–270), (реверс 122 р.)/Handrian (№ 3620). м. Рим. Вага: 2,53 г, діаметр 19 мм. А: бюст праворуч з короною. Легенда: IMP CLAVDIVS AVG. P: задрапірований бюст праворуч. Легенда: IMP CAESAR TRAIAN HADRIANVS AVG (№ 11357). На жаль, не відомо точне місце знахідки цікавих артефактів, лише Вінницька область (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько, 2022).

Весною 2019 р., в яблуневому саду с. Терешки Барського району Вінницької області виявлено розсипаний монетний скарб із 52 римських монет II – початку III ст. н. е.: від імператора Адріана (117–138) до Гети (211–217). Автору розвідки вдалося опрацювати 16 срібних денаріїв та 9 мідних і бронзових монет цього періоду. У знахідці були присутні 3 денарії Адріана (117–138) вагою 2,65 г, 2,47 г, 2,44 г, діаметром 18 мм; 4 денарії Антоніна Пія (138–161) вагою 2,70 г, 3,17 г, 2,32 г, 2,50 г, діаметром 17–18 мм; 3 денарії Марка Аврелія (161–180) вагою 2,51 г, 3,03 г, 2,62 г, діаметром 18 мм; денарій Фаустини Старшої вагою 2,69 г, діаметром 18 мм; денарій Луція Вера (161–169) вагою 2,86 г, діаметром 18 мм; денарій Коммода (180–196) вагою 2,72 г, діаметром 18 мм; денарій Септимія Севера (193–211) вагою 2,56 г, діаметром 18,5 мм; денарій Гети (211–217) вагою 3,10 г. У знахідці були присутні 3 сестерції вагою 24, 91 г, 19,63 г, 17,04 г; 3 мідні аси вагою 10,05 г, 10,79 г, 9,11 г; 3 дупондії вагою 8,04 г, 5,66 г, 6,24 г.

Перша знахідка у цій місцевості показує нам факт використання черняхівським населенням срібної, бронзової та мідної римської монети: денаріїв, сестерціїв, асів, дупондіїв римських імператорів за династій Антонініанів та Северів як засобу накопичення та грошового обігу, але там не було виявлено жодного антонініана (Бакалець, 2019, с. 12). Нова знахідка монетно-речового скарбу II – початку IV ст. у 2025 р. поблизу с. Терешки суттєво доповнить попередні дослідження денаріїв та антонініанів на Поділлі.

Мета статті полягає у детальному, комплексному дослідженні Терешківського монетно-речового скарбу II – початку IV ст. н. е. 2025 р. та введення його до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 2025 р., в саду, поблизу с. Терешки, виявлено унікальний за своїм складом скарб римських монет II – початку IV ст. періоду «кризи Римської імперії III ст.», готських війн. Комплекс складається із 2 срібних денаріїв, 5 антонініанів, ½ бронзового сестерція, бронзового дупондія та бронзового кільця. Знахідка виявлена на площі близько 2 м². У скарбі присутні срібні, білонні і мідні антонініани імператорів Філіппа I Араба (244–249), Требоніана Галла (251–253), Клавдія II Готського (268–270), Авреліана (270–275) та Максиміана (286–305). У знахідці наявні також 2 срібні денарії II ст. н. е. династії Антонінів: імператора Антоніна Пія (138–161) та Марка Аврелія (161–180), ½ бронзового сестерція Олександра Севера (232–235), бронзовий дупондій Гордіана III (238–244). Найстаріша монета скарбу – срібний денарій Антоніна Пія (138–161), наймолодша – мідний антонініан імператора Максиміана (286–305), тобто період його накопичення становить понад 160 р. (Бакалець, 2025). (Рис. 1.)

Унікальність комплексу полягає, по-перше, в тому, що він був захований чи загублений наприкінці III – на початку IV ст. н. е., у період домінанту Діоклетіана (284–305) та Максиміана (286–305). По-друге, згадувані нами вже опубліковані антонініани з Гайсинського та Перегінківського скарбів не виходять за межі спільного правління імператорів Требоніана Галла та Волузіана (251–253), переважно це монети Гордіана III, Філіпа I Араба і Траяна Деція. Потрете, візуальний та метрологічний аналіз антонініанів Терешківської знахідки показує як срібний антонініан Філіппа I Араба (244–249) змінюється білонними (срібним з домішками міді) антонініанами Требоніана Галла (251–253) і далі мідними (з незначним посрібленням) антонініанами Клавдія II Готського (268–270), Авреліана (270–275) та Максиміана (286–305). Усе це без сумніву свідчить про девальвацію основної римської монети, яка на початку III ст. дорівнювала 2 срібним денаріям, а у період готських війн з Римом та затяжної економічної кризи у Римській імперії – перетворилася на дешеву мідну монету.

Рис. 1. Монетно-речовий скарб 2025 р. із с. Терешки Жмеринського (колишнього Барського) району Вінницької області

Якою була політична та економічна ситуація у Римській імперії у досліджуваний період? Імперія за династії Флавіїв, Антонініанів та Северів розширила свої території та стала наймогутнішою у світі державою. Але в умовах активізації варварів: готів, слов'ян та кельтів, їх чисельного зростання на східних та південних кордонах імперії, в умовах зростання боротьби за владу у самій імперії у III ст., розпочинаються кризові процеси, які характеризуються зростанням ролі преторіанської армії у зміні імператорської влади.

Після загибелі останнього імператора Римської імперії із династії Северів Олександра у 235 р., преторіанці оголосили імператором Максиміна I Фракійця (235–238). Це був перший із так званих «солдатських імператорів». Політика Максиміна зустріла сильну опозицію з боку сенату, землевласників і міської знаті. Сенат, провінції, легіонери виривали одні в одних владу і змінювали одних імператорів іншими. За період з 235 до 284 р. змінилися 19 «законних» імператорів і понад 30 узурпаторів (Крушкол, 1976).

Найбільшу небезпеку на початку III ст. для Римської імперії становили готи. Вони прийшли з півночі Прибалтики в регіон Дунаю та Чорного моря, разом із слов'янами і сарматами створили у степовій та лісостеповій зоні України поліетнічну черняхівську культуру. У першій половині III ст. ця культура поширюється від Дніпра до Південного Бугу та Дністра. З кінця II ст. готські племена розпочинають здійснювати спустошливі набіги на східні провінції Римської імперії.

У 238 р. готи пограбували римські провінції на південь гирла Дунаю. Після одержання великого викупу від імператора Гордіана III (238–244) у вигляді римських золотих ауреусів, срібних денаріїв, білонних антонініанів та мідних асів, вони покинули територію Римської імперії. Саме в цей період на території поширення черняхівської культури формується грошовий обіг, основу якого склали монети Римської імперії II–III ст. н. е.

Після вбивства імператорів Гордіана I, Гордіана II, Пупієна та Бальбіна у Римі, у 238 р. імператором був проголошений 13-річний Гордіан III (238–244). Через молодість Гордіана, управління імперією було передано до аристократичних родин, які контролювали державні справи за допомогою Сенату. У 15-річному віці Гордіан одружився з донькою Тімесифея, який зразу ж прибрав владу до своїх рук. У 240–244 рр. Гордіан III ходив у похід на чолі армії проти військ Сасанідів. Пізніше після смерті тестя, він був вбитий преторіанцями на чолі з Філіпом I Арабом (244–249).

У 2024 р. поблизу р. Рів – притоки Південного Бугу, на полі земель Войнашівської ОТГ знайдено срібний антонініан Гордіана III. Його вага складає 3,65 г, діаметр – 21 мм. (Рис. 2.)

Рис. 2. Срібний антонініан Гордіана III (238–244) із с. Войнашівка Жмеринського (колишнього Барського) району.

На аверсі монети відкарбовано бюст імператора Гордіана III вправо у променевій короні, по колу напис: IMPGORDIANVSPIVSAVG. На реверсі в центрі зображений Аполлон, оголений до пояса, сидить вліво, тримає гілку, ліктем спирається на ліру. Круговий напис: CONCORDIAAVG. Стан монети відмінний. Тобто вона потрапила у грошовий обіг на початку готських війн і правління Гордіана III – 238 р.

Цікавим артефактом досліджуваного періоду є знахідка бронзової монети – дупондія цього ж імператора в складі монетно-речового комплексу в с. Терешки Жмеринського району 2025 р. Дупондії карбувалися із латуні у I – в середині III ст., пізніше – із бронзи. 1 дупондій = 2 мідним (бронзовим асам). Це римська провінційна бронзова монета із зображенням Гордіана III та його дружини. На аверсі монети відкарбовані повернуті один до одного бюсти імператора Гордіана III (праворуч, у лавровому вінку) та Транквіліни (ліворуч, у діадемі). У центрі аверсу присутнє кругле заглиблення. Грецький напис по колу вказує на їх титули. На реверсі зображена богиня міста, яка тримає у лівій руці ріг достатку, у правій – гілку. Місцем карбування монети могли бути міста: Тахе, Гера, Одесс, Анхіал чи Маркіанополь. Через використання монети в грошовому обігу, її потертість – важко встановити місце карбування. Ця монета своїм дизайном підкреслює злагоду (CONCORDIA) між подружжям, що було важливою римською чеснотою. Вага монети складає 11,1 г, діаметр – 23 мм.

(Рис. 3)

Рис. 3. Дупондій імператора Гордіана III та його дружини Транквіліни

Перший антонініан із Терешківського скарбу належить до тезаврацій імператора Філіппа I Араба (244–249). Його вага складає 1,8 г, діаметр – 21 мм. На аверсі монети відкарбований бюст імператора вправо у променевій короні та напис: IMPMARPILIPPVS AVG, на реверсі антонініана – в центрі на стільці сидить богиня, в лівій руці тримає спис, у правій – гілку, по колу напис: VIRITVS AVG. Стан монети добрий (Рис. 4).

Рис. 4. Срібний антонініан імператора Філіппа I Араба (244–249) із Терешківського скарбу 2025 р.

Через десять років, у 249 р. імператор Філіп I Араб (244–249) припиняє грошові виплати готам і вони напали на східні римські провінції. Війська Траяна Деція (249–251) були розгромлені вщент, а він сам загинув у битві біля міста Абрітта у 251 р. (Шуст, 2007).

Імператор Требоніан Галл (251–253) був готовий повернутися до виплат грошей готам, але був повалений Еміліаном. Свідком цих подій є білонний антонініан цього імператора, виявлений у складі Терешківського скарбу 2025 р. (Рис. 5).

Рис. 5. Білонний антонініан Требоніана Галла (251–253) із терешківського монетно-речового скарбу 2025 р.

Антонініан має вагу 3,14 г, діаметр – 21 мм. На аверсі зображений бюст імператора вправо у зубчатій короні та круговий напис: IMPCAIVSTREBONIANVSDERAVG. На реверсі в центрі монети зображено імператора в кріслі вліво. У лівій руці він тримає плащ і піднятий догори спис, у лівій – гілку. По колу напис: TIOLVITVINKVLTOIIIVG.

Требоніал Галл спочатку правив державою з Гостіліаном (251), потім із своїм сином Волузіаном (251–253). Йому, подібно до Гордіана III, довелося укласти принизливий для Риму мир з готами. Требоніал Галл загинув разом із сином Волузіаном під час змови преторіанців. Безуспішно виявилася спроба імператора Галлієна (253–268), дуже здібного правителя, вивести Римську державу з політичної та економічної кризи. Але його політика, спрямована на підтримку армії та міської влади, викликала опозицію з боку сенату, великих землевласників, і те, що він перший почав залучати на службу варварську знать, вороже сприйняли у преторіанському римському війську (Крушкол, 1976, с. 363).

Римлянами на чолі з Галлієном напади готів у Фракії і Мезії були відбиті, але з 263 р. розпочинається друга хвиля наступу готських племен, яка закінчується у 267 р. їх переходом у Малу Азію через Дарданелли. Завдяки зусиллям імператора Клавдія II (268–270), який на чолі римської армії розбив основні готські війська поблизу Найсусі у 268 р. і до 271 р. були витіснені його наступником Авреліаном (270–275).

Знахідка антонініанів Клавдія II Готського (268–270) та Авреліанна (270–275) в Терешківському комплексі є яскравим свідченням цих подій і перебування готів у нашому краї. Антонініан Клавдія II Готського має вагу 3,11 г, діаметр – 21 мм. На аверсі монети зображений бюст імператора Клавдія вправо у променевій короні та круговий напис: IMPCCLAVDIVSAVG. На реверсі в центрі зображено постать оголеного Марса, що спирається на меч, у правій руці він тримає гілку. Наступник Клавдія II Готського Авреліан (270–275) зумів розбити готів, цим самим на деякий час стабілізував ситуацію на Дунаї. Готи оселяються на північ від Дунаю, де створили незалежне королівство у щойно покинутій римлянами провінції Дакія, а також північніше у межириччі Дністра та Південного Бугу, про що свідчить також знайдений у 2025 р. в с. Терешки антонініан, відкарбований з міді (із вмістом срібла до 2–4 %) у 269–270 рр. (Рис. 6).

Рис. 6. Мідний антонініан Клавдія II Готського (268–270) із Терешківського скарбу 2025 р.

У Терешківському скарбі наявний антонініан імператора Авреліана (270–275) вагою 4,03 г, з діаметром 21 мм, із пробитим отвором, що свідчило про те, що місцеве готсько-слов'янське населення черняхівської культури використовували римські монети і як дукачі, тобто нашійні прикраси. На аверсі монети в центрі відкарбований бюст Авреліана у променевій короні вправо та круговий напис: IMPCAVRELIVSAVG. На реверсі ледь прослідковується постать римського воїна із щитом, зліва від нього сидить зв'язаний полонений. По колу затертий напис: CONS....S (Рис. 7).

Рис. 7. Мідний антонініан Авреліана (270–275) із Терешківського скарбу 2025 р.

У досліджуваному скарбі присутній ще один мідний антонініан співправителя імператора Діоклетіана (284–305) – Максиміана (286–310) вагою 2,85 г, діаметром 21 мм. Монету Максиміана виготовлено з міді з домішкою срібла до 2 %, тому він подібний на бронзову, а не на білонну монету, які карбувалася декілька десятиріч перед тим. На аверсі монети зображений драпірований бюст бородатого Максиміана вправо на все поле монети, увінчаний променевою короною. Навколо круговий напис на латині: MPCMAMAXIMIANUSPFAVG. На реверсі в центрі зображено постать імператора, якому Юпітер передає спис та крилату Вікторію. Круговий напис: RIC VI CYZICUS. Стан збереження монети добрий (Рис. 8).

Рис. 8. Мідний антонініан Максиміана (286–305) із Терешківського скарбу 2025 р.

У 284 р. преторіанці посадили на римський престол командира імператорської гвардії, сина вільновідпущеника з Долмації Діоклетіана, який правив до 305 р. Він мав природний розум і здібності до управління державними справами. Розуміючи, що правити величезною імперією йому буде важко, він призначив собі на допомогу співправителя, свого друга Максиміана (286–305). Діоклетіана та Максиміана називали августами, а двох їхніх помічників – цезарями. Кожен із імператорів мав свою резиденцію і карбував монети із своїм зображенням. Був запроваджений особливий спосіб вітання імператорів – цілування пурпуру й звернення до них із словами *dominus* (господар дому, пан). Звідси уся система нового правління в Римі, створена Діоклетіаном і Максиміаном, дістала в історії назву «Домінат». Було впорядковано податкову систему та проведено грошову реформу. Але реформа не зупинила зростання цін, а випущені повноцінні срібні монети швидко вийшли з грошового обігу та осіли в скарбах (Крушкол, 1976, с. 365).

У Терешківській знахідці 2025 р. присутні 2 срібні денарії II ст. н. е.: імператорів з династії Антонінів Антоніна Пія (138–161) вагою 2,5 г, діаметром 18 мм та Марка Аврелія (161–180) вагою 2,55 г, діаметром 17 мм. Стан денаріїв добрий, хоча вони сильно потерті, що свідчить про їх тривале використання у грошовому обігу середини II – у кінці III ст. На аверсі денарія Антоніна Пія відкарбований бюст Антонія у лавровому вінку вправо та круговий напис: ANTONINVSPIVSAVG. На реверсі монети в центрі зображена Аннона – богиня хлібних злаків у Стародавньому Римі, пізніше – покровителька постачання в Рим хліба. Аннона зображена на денарії із снопом, модієм і рогом достатку. По колу напис: COSSIII. Стан збереження монети добрий. Денарій відкарбований в Римі у 148–149 рр. (Зварич, Шуст, 1998, с. 17). (Рис. 9).

Рис. 9. Срібний денарій імператора Антоніна Пія (138–161) із Терешківського скарбу 2025 р.

На іншому срібному денарії в центрі зображений бюст наступника Антоніна Пія – імператора та філософа Марка Аврелія (161–180) вправо та круговий напис латиною: IMPMARKAVRELIVSANTONINVS AVG. На реверсі монети в центрі зображена сидяча Конкордія вліво, тримає патеру і спирається на статуетку Спеса, під сидінням ріг достатку, по колу круговий напис: CONCORDIAVIRPXVI COS III. Стан монети добрий. Монета відкарбована у м. Римі у 162 р. (Рис.10).

Рис. 10. Срібний денарій імператора Марка Аврелія (161–180) із Терешківського скарбу 2025 р.

Сестерції досить рідко зустрічалися у наших дослідженнях на черняхівських поселеннях Поділля і, зокрема, Барського краю. 1 сестерцій дорівнював $\frac{1}{4}$ частині срібного денарія, а 100 сестерцій дорівнювали 1 золотому римському ауреусу (Бакалець, Шапринський, Сулімов, Лесько, 2022, с. 85). У досліджуваному комплексі присутній $\frac{1}{2}$ бронзового сестерція імператора із династії Северів – Олександра (232–235), вагою 10,5 г, діаметром 29 мм. На аверсі монети зображено портрет Олександра у лавровому вінку, повернутий вправо, наявний круговий напис: IMP ALEXANDER AVG. На реверсі монети відкарбовано постать легіонера у шоломі, в доспіхах та зі списом у правій руці. Зверху по колу прослідковується фрагмент напису: COS. (Рис. 11).

Рис. 11. Фрагмент бронзового сестерція імператора Олександра Севера (232–235) із Терешківського скарбу 2025 р.

У монетно-речовому скарбі із Терешок присутнє бронзове кільце вагою 9,8 г, діаметром 32 мм і товщиною близько 4 мм. Цей вилитий з бронзи предмет скоріше є частиною кінської зброї (Рис. 12).

Рис. 12. Бронзове кільце із Терешківського монетно-речового скарбу 2025 р.

Висновки. Терешківський скарб 2025 р. показує асортимент грошового обігу населення черняхівської культури у III – на початку IV ст. По-друге, яскраво свідчить про погіршення якості в період війн Риму з готами срібних та білонних денаріїв і антонініанів. По-третє, детальний аналіз комплексу свідчить про те, які грошові номінали римських монет II – початку IV ст. місцеве черняхівське населення використовувало у грошовому обігу, для торгівлі, а також для накопичення скарбів. Римські монети, знайдені на території України, і зокрема, в Барському краї, відігравали певну роль у торговому обміні між слов'янськими, готськими племенами черняхівської культури і Римською імперією. Основними об'єктами торгівлі з боку слов'ян була худоба, продукти тваринництва, рільництва, лісових промислів – збіжжя, шкіри, мед, хутра, віск, бурштин, раби. Римські купці привозили гончарні та ювелірні вироби, кераміку, вина, олію, дзеркала, фібули.

Для покриття торгового дефіциту римляни широко використовували римську монету, яка була одним із засобів обміну. Значна частина римського монетного імпорту використовувалася антською та варварською верхівкою як засіб накопичення скарбів та грошового обігу. Золоті ауреуси та срібні денарії, бронзові антонініани часто місцеве населення використовували як нашійні прикраси, тому у них трапляється отвір.

Порівнюючи попередні дослідження скарбів на Поділлі, у яких присутні антонініани, ми виявили, що вони належать до другої половини III – початку IV ст. і яскраво демонструють увесь спектр грошових номіналів Римської імперії в умовах її політичної, економічної кризи III ст. н. е. та першого етапу готсько-римських війн (Таблиця 1).

Подяка. Висловлюю щиру вдячність працівникам відділу нумізматики Вінницького обласного краєзнавчого музею, місцевому краєзнавцю Олександрові Лотнику за сприяння в опрацюванні нумізматичних матеріалів, членам редакції журналу у наданні консультацій.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Таблиця 1.

Кількісний розподіл римських монет за емітентами в скарбах антонініанів у 2009–2025 рр. на території Хмельницької та Вінницької областей

		Перегинки II Ярмол.р-н Хмельн.обл. 2009 р.	Гайсин Він.обл. 2015 р.	Терешівці Хмельн.р-н. Хмельн.обл. 2021 р.	Фонди ВДКМ Він.обл. 2018 р.	Терешки Він. обл. 2025 р.	Всього
1	Каракалла (211–217)		1	1			2
2	Елагабал (218–222)		2				2
3	Олександр Север (232–235)		2	2			4
4	Максиміан I Фракієць (235–238)		1	4			5
5	Гордіан III (238–244)	11	14	6			31
6	Філіп I Араб (244–249)	16	8	3	1	1	29
7	Траян Децій (249–251)	12	-	1	1		14
8	Требоніал Галл (251–253)	1	1			1	3
9	Волузіан (251–253)	1	3				4
10	Галлієна (253–268)			3			2
11	Солоніна – дружина Галлієна (253–268)			2			2
12	Постум (260–265)				1		1
13	Клавдій II Готський (268–270)			6	1	1	8
14	Авреліан (270–275)					1	1
15	Максимін (286–305)					1	1
	Всього	41	32	28	4	5	110

Джерела та література:

- Бакалець, О.** (2019). Знахідки римських монет на поселеннях черняхівської та вельбарської культур III–IV ст. н. е. на території Барського р-ну Вінницької області (за матеріалами фондів Барського районного історичного музею та приватних колекцій). *Нумізматика і фалеристика*, 3, 10–15.
- Бакалець, О.** (2020). Знахідки антонініанів III ст. на території Поділля. *Тези VI Міжнародної наукової конференції «Актуальні проблеми нумізматика у системі спеціальних галузей історичної науки»* (м. Переяслав-Хмельницький, 17–18 вересня 2020 р.). 50–54.
- Бакалець, О.** (2021). Нові монетно-речові знахідки IV ст. до н. е. на землях Правобережного лісостепу. *Нумізматика і фалеристика*, 3, 15–16.
- Бакалець, О.** (2022). Скарб бронзових і мідних асів I–III ст. н. е. як важливе джерело вивчення римослов'янських економічних зв'язків. *Збірник матеріалів XVIII Міжнародної науково-практичної конференції*. м. Мілан, Італія, 76–82.
- Бакалець, О.** (2023а). Нові знахідки пам'яток черняхівської культури в місті Бар Вінницької області. *Матеріали XVII Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. (м. Хмельницький, 22 вересня 2023 р.). Хмельницький: ХКТЕІ, 175.
- Бакалець, О.** (2024а). Знахідки римських монет і пластики на поселеннях черняхівської культури на теренах Барського краю у 2020–2024 рр. *Збірник матеріалів XXXVI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*. (м. Вінниця, 8 листопада 2024.), Вінниця, 205–214.
- Бакалець, О.** (2024б). Нові знахідки римських монет на об'єктах черняхівської культури на території Барського краю. *Доповідь на міжнародній нумізматичній конференції «Другі Аннохінські читання»*. (м. Меджибіж – Варшава, 14 листопада 2024 р.), 20–25.
- Бакалець, О.** (2024с). Знахідки монет грецьких міст-держав, Македонії, Римської імперії і пластики на території Барського краю. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 50, 68–78. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-68-78>.
- Бакалець, О.** (2025). Знахідки римських монет та пластики I–IV ст. н. е. часу черняхівської культури на теренах Барського краю у 2025 р. (за матеріалами фондів Барського

- історичного музею та приватних колекцій). *Електронний збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Дискурс кооперативної освіти, науки і практики у рефлексіях XXI ст.»*. Хмельницький кооперативний торгово-економічний інститут. 18 грудня 2025 р., м. Хмельницький, 50–60.
- Бакалець, О., Левків, В., Бакалець, О.** (2021). Нові знахідки римських монет I–III ст. на території сіл Терешівці, Редвенці, Моломолинці, Гнатівні Хмельницького району Хмельницької області. *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. Хмельницький, 223–237.
- Бакалець, О., Лесько, О.** (2023). Септимій Север. *Нумізматика і фалеристика*, 1, 8–12.
- Бакалець, О., Шапринський, В., Сулімов, Р., Лесько, О.** (2022). Римська монета I–IV ст. на теренах Поділля: історико-нумізматичне дослідження. Вінниця, 250 с.
- Зварич, В., Шуст, Р.** (1998). *Нумізматика*. К., 170 с.
- Кодацький, С., Мизгін, К.** (2017). Скарб денаріїв і антонініанів III с. із Вінницької області. *Записки відділу нумізматики і торецтики Одеського археологічного музею*. Ч. III. Одеса: Ірбіс, 72–83.
- Крушол, Ю.** (1976) *Історія стародавнього світу*. Ч. 2.. Київ, 362–365.
- Мальований, С.** (2004). Про скарби, монети, але не про гроші...Вінниця: ООО «Консоль», 38–41.
- Мизгін, К.** (2010). Античні монети на пам'ятки черняхівської культури. Дис... канд. іст. наук. Інститут історії НАН України. Київ. 451 с.
- Мизгін, К.** (2016). Готські війни, римські монети і черняхівська культура. *Stratum plus*. Кишинів-Бухарест, 39–50.
- Надвірняк, О., Погорілець, О., Надвірняк, О.** (2013). Про деякі особливості обігу римської монети і проблематику виникнення та формування черняхівської культури в межах Середнього Подністер'я і Південного Побужжя. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей*. Випуск 33. Переяслав-Хмельницький, 12.
- Шуст, Р.** (2007). *Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні*. Київ: Знання, 52–53.

References:

- Bakalets, O.** (2019). Discoveries of Roman coins in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region of Vinnytsya Oblast (based on the materials from Bar Regional Museum and private collections). *Numizmatyka i falerystyka*. 3. S. 10–15. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2021). Finds of antoninians of the 3rd century in the territory of Podillya. *Tezy VI Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi "Aktual'ni problemy numizmatyky u systemi spetsial'nykh haluzey istorychnoy nauky"* (m. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 17–18 veresnya 2020 r.). S. 50–54. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2021). New coin and material finds of the 4th century BC on the lands of the Right-Bank Forest-Steppe. *Numizmatyka i falerystyka*. 3. S. 15–16. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2022). The treasure of bronze and copper aces of the 1st–3rd centuries AD as an important source for the study of the Romano-Slavic economic relations. *Zbirnyk materialiv 18 Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. Milan. Italiya. 76–82. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2023). New discoveries of Chernyakhiv culture artifacts in Bar, Vinnytsya Oblast. *Materialy 17 Podil's'koyi naukovoï istoryko-kraeyeznavchoyi konferentsiyi. m. Khmel'nyts'kyy, 22 veresnya 2023 r.* Khmel'nyts'kyy: KHKTEI. S. 175. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2024a). Discoveries of the Roman coins and artifacts in Chernyakhiv culture settlements in the Bars region, 2020–2024. *Zbirnyk materialiv 36 Vinnyts'koyi Vseukrayins'koyi naukovoï istoryko-kraeyeznavchoyi konferentsiyi*. (m. Vinnytsya, 8 lystopada 2024..). Vinnytsya. S. 205–214. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2024b). New finds of Roman coins at Chernyakhiv culture sites in the Bar region. *Dopovid' na mizhnarodniy numizmatychniy konferentsiyi "Druhi Annokhins'ki chytannya"*. (m. Medzhybizh–Varshava, 14 lystopada 2024 r.). S. 20–25. [in Ukrainian].
- Bakalets, O.** (2024c). Discoveries of coins from greek city-states, Macedonia, the Roman empire and artefacts in the Bars region. *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Series History*, 50, 68–78. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-68-78>.
- Bakalets, O.** (2025). Finds of the Roman coins and plastic art of the 1st-4th centuries AD during the Chernyakhiv culture in the Bar region in 2025 (based on the materials from the Bar Historical Museum and private collections). *Elektronnyy zbirnyk materialiv 4 Vseukrayins'koyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi "Dyskurs kooperatyvnoyi osvity, nauky i praktyky u refleksiyakh XXI st."*. Khmel'nyts'kyy kooperatyvnyy torhovo-ekonomichnyy instytut. 18 hrudnya 2025 r.. m. Khmel'nyts'kyy. S. 50–60. [in Ukrainian].

-
- Bakalets, O., Lesko, O.** (2023) *Septymий Sever. Numizmatyka i falerystyka*. 1. S. 8–12. [in Ukrainian].
- Bakalets, O., Shaprynskyi, V., Melnyk, V., Lesko, O.** (2022). *Roman Coinage in Podillya: A Historical and Local History Study*. Vinnytsya. 290 s. [in Ukrainian].
- Bakalets', O., Levkiv, V.,** (2021). New finds of Roman coins of the 1st–3rd centuries. on the territory of the villages of Tereshivtsi, Redvents, Molomolyntsi, Hnativni, Khmelnytskyi district, Khmelnytskyi region. *Materialy Vseukrayins'koyi naukovoї istoriko-kraєznavchoї konferentsiyi "Misto Khmel'nyts'kyy v konteksti istoriyi Ukrayiny"*. Khmel'nyts'kyy. S. 223–237. [in Ukrainian].
- Kodats'kyy, S., Myzhin, K.** (2017). A treasure of denarii and antoninians of the 3rd century from Vinnytsia region. *Zapysky viddilu numizmatyky i torevtyky Odes'koho arkheolohichnoho muzeyu*. CH.3. Odesa: Irbis. S. 72–83. [in Ukrainian].
- Krushkol, Yu.** (1976). *History of the Ancient World*. CH.2.. Kyiv. S. 362–365. [in Ukrainian].
- Mal'ovanyy, S.** (2004). About treasures, coins, but not about money.... Vinnytsya: OOO "Konsol". S. 38–41. [in Ukrainian].
- Myzhin, K.** (2010). Ancient coins on monuments of the Chernyakhiv culture. *Dys....kand. ist. nauk*. Instytut istoriyi NAN Ukrayiny. Kyiv. 451 s. [in Ukrainian].
- Myzhin, K.** (2016). Gothic Wars, Roman Coins and Chernyakhiv Culture. *Stratum plus*. Kyshyniv-Bukharest. S. 39–50. [in Ukrainian].
- Nadvirnyak, O., Pohorilets', O., Nadvirnyak, O.** (2013). On some features of the circulation of Roman coins and the problems of the emergence and formation of the Chernyakhiv culture in the interfluvium of the Middle Transnistria and Southern Buh. *Naukovi zapysky z ukrayins'koyi istoriyi. Zbirnyk naukovykh statey*. Vypusk 33. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. S. 12. [in Ukrainian].
- Shust, R.** (2007). Numismatics: The History of Currency Circulation and Coinage in Ukraine. Kyiv: Znannya. S. 52–53. [in Ukrainian].
- Zvorych, V., Shust, R.** (1998). Numismatics. Ternopil-Lviv: Ternopil. S. 17. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2026

Схвалено до друку / Accepted: 28.03.2026

УДК 94(477) «16/20»:355.1

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2026-56-21-28>

Cossacks and monarchs: the Zaporozhians at the dawn of «Sich» history

Vitalii O. Shcherbak

Borys Hrinchenko Kyiv Metropolitan University

Doctor in History, Professor (Ukraine)

email: shcherbak.vitalii@gmail.comORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>Web of Science ResearcherID: <https://www.webofscience.com/wos/author/record/AAG-1704-2019>

Abstract.

The purpose of this article is to highlight the establishment of international relations between Zaporizhzhia leaders and rulers of neighboring states against the backdrop of the struggle for political influence in the Eastern European region. It is noted that this was due to the growth of the Cossack population and the revival of its participation in the socio-political life of Ukraine during the second half of the 16th century. **The research methodology** is based on a combination of general scientific research principles and specific historical methods: problem-chronological, comparative-historical, and historical-systemic. **The scientific novelty** of the study lies in its comprehensive coverage of the positions of the leaders of the Zaporizhzhia Cossacks and neighboring monarchs regarding the motivation for their relations. **Conclusions.** The founding of the Zaporizhzhya Sich became a significant factor in the genesis of international relations of the Ukrainian Cossacks. It emerged as a powerful deterrent to the aggression of Tatar nomads on the southern border. At the same time, the emergence of authoritative Cossack leaders in the Sich there led to of the Zaporizhzhya Army's diplomatic contacts with other states. Among them, Moldova, Muscovy Austria and the Ottoman Empire became priorities. Among them, Moldova, Muscovy, the Holy Roman Empire, and the Ottoman Empire became priorities. Through the efforts of the brave Zaporizhian knights of Dmytro Vyshnevetskyi, Ivan Pidkova, Jan Oryshovskyi, Bohdan Mykoshynskyi and others, the Ukrainian Cossacks established themselves as a subject of international relations on the European stage.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Cossacks, monarchs. Ukraine, international relations, Zaporizhian Sich.